

Tátrai Szilárd*

A NAGY ESERNYŐCSEL

A pragmatikai szemlélet alkalmazásának lehetőségei**

1 E rövid áttekintés a nyelvészeti pragmatika különböző irányzatai közül az ún. **pragmatikai szemlélet** (pragmatic perspective) jellemzőinek vázlatos bemutatására vállalkozik. Az önmagát szemléletmódként meghatározó pragmatika a nyelvi tevékenységet annak társadalmi, kulturális és kognitív feltételei felől közelíti meg, a különböző kommunikációs körülmények között létrejövő megnyilatkozásokhoz kapcsolódó jelentésképzés dinamikus folyamatát helyezi kérdésfeltevésének középpontjába, és ezzel összefüggésben a nyelvi tevékenységet a kommunikációs igények kielégítését megcélzó adaptációként (alkalmazásként, hozzáigazításként) értelmezi (l. Verschueren–Östman–Brommaert (eds.) 1995, valamint Verschueren 1999). Ennélfogva a nyelvhasználatot nem valamiféle autonóm rendszernek tételezett, formálisan leírható szintaxishoz képest közelíti meg, hanem – összhangban a holista kognitív nyelvészet felfogásával – „**funkcionálásként**”, tevékenységként modellálja, mégpedig az egyéb emberi tevékenységek kontextusába helyezve. E pragmatika-felfogás fontos jellemzője tehát, hogy a pragmatikát nem önálló tárggyal rendelkező, a többitől jól elkülöníthető nyelvészeti részdiszciplínaként, hanem – a nyelvi tevékenységre átfogóan alkalmazható – szemléletmódként értelmezi, amely azt célozza meg, hogy lehetőséget nyújtson a különböző nyelvészeti részdiszciplínák közötti párbeszéd kialakítására és folytatására.

Az alábbiakban a pragmatika előbb vázolt értelmezésének összefüggéseit és következményeit tekintem át, mégpedig két kiindulópontból. A pragmatika ezen irányzatát egyfelől megkísérlem úgy elhelyezni a pragmatikai hagyomány vázlatosan ismertetett történeti kontextusában, hogy a többi nyelvészeti diszciplínához való viszonyát helyezem előtérbe; másfelől ezzel összefüggésben kísérletet teszek arra, hogy bemutassam a pragmatikai szemléletmód legfőbb jellemzőit, és ezáltal

---

* Tátrai Szilárd, PhD, ELTE, Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest, Jagelló Egyetem, Magyar Filológiai Tanszék, Krakko, tatraisz@yahoo.com

** A dolgozat a Bolyai János kutatási ösztöndíj támogatásával készült.

explicitté tegyem legfontosabbnak vélt nyelvelméleti háttérfeltevéseit. Egyszerűbben fogalmazva: arra keresem a választ, hogyan csinálhatunk papírkosárból esernyőt anélkül, hogy annak tartalma a nyakunkba hulljon.

2. A hagyományos – Morristól (1938: 35) származó – megkülönböztetés szerint a pragmatika a szintaxissal és a szemantikával szembeállítva kapott helyet a természetes nyelvek vizsgálatában. A nyelv kutatásának e jelelméleti kiindulópontú megközelítésében a **szintaxis** olyan kutatási terület elnevezésére szolgál, amely a nyelvi jelek közötti kapcsolatokkal foglalkozik. Központi kérdése, hogy a nyelvi formák hogyan rendeződnek nagyobb egységekké, szekvenciákká, és hogy mely szekvenciák felelnek meg a jól formáltság követelményeinek. A **szemantika** annak a kapcsolatnak a tanulmányozását öleli fel, amely a nyelvi jelek és a világ dolgai, entitásai között áll fenn. A szemantika számára tehát a nyelvi formák jelentésének leírása jelenti az alapvető problémát. E felosztásban azonban a szintaxis és a szemantika sem foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy a jelek használóinak milyen szerep jut annak a kapcsolatnak a létrehozásában és fenntartásában, amely a nyelvi jeleket egymáshoz, illetve a világ dolgaihoz köti. E kérdést ugyanis már a **pragmatika** terminussal jelölt kutatási terület hatókörébe vonták. A hagyományos meghatározás szerint tehát a pragmatika a nyelvi formák és a nyelvi formák használói közötti kapcsolat tanulmányozásaként jelenik meg, azaz olyan nyelvészeti részdíszciplínaként, amely a nyelv használatának kérdéseivel foglalkozik.

Az átfogó pragmatikai kutatások azonban csak viszonylag későn, a hetvenes években indulnak meg. Ennek legfőbb oka az volt, hogy a nyelvészet érdeklődése hosszú időn keresztül a nyelvi rendszer formális elemzésére korlátozódott, amely nem számolt és ennél fogva nem is foglalkozott a nyelv használóinak szerepével. A nyelvet formális eszközökkel leírni szándékozó nyelvészet így nem szentelt különösebb figyelmet azoknak a jelenségeknek sem, amelyek értelmezése megkövetelte a nyelvhasználat szempontjainak bevonását a vizsgálatba. A formális elemzés számára nehezen kezelhető jelenségeket egyszerűen pragmatikai problémának minősítették (l. erről Yule 1996: 6–8, Mey 1998: 716–21, valamint vö. Szili 2004: 11–38). A pragmatika tehát – ahogy Bar-Hillel (1971) találóan megjegyezte – sokáig a „papírkosár” funkcióját töltötte be, amelynek tartalmát nem lehetett egységes rendszerbe foglalni. A pragmatika hatókörébe utalt problémákat ugyanis hosszú ideig lényegében csak az kötötte össze, hogy kívül estek a formális nyelvelírás határain. Vélhetően e rövid visszatekintés után is könnyű belátni, hogy miért okozott a pragmatika számára sokáig olyan nehezen megoldható feladatot saját tárgyának meghatározása, elméletének kialakítása, feladatainak módszeres kijelölése, és miért kívülről, a nyelvfilozófiától kapott ösztönzést (l. Austin 1962/1990, Grice 1957/1997, 1975/1997, valamint vö. Wittgenstein 1953/1992).

Ha a nyolcvanas évek jellegadó meghatározásait nézzük, különbséget tehetünk a pragmatikának egy szűkebb és egy tágabb értelmezése között. A pragmatika meghatározásának e kettős irányát az magyarázza, hogy a pragmatika egyfelől olyan kérdésekkel is foglalkozhat, amelyek a nyelvi rendszer kontextustól, azaz a megnyilatkozás körülményeitől függő aspektusainak kutatására irányulnak, másfelől

olyan kérdésekkel is, amelyek a nyelvhasználat általános alapelveivel kapcsolatosak, és kevés vagy éppen semmi közük sincs a nyelvi struktúrához. A pragmatika **szűkebb felfogása** szerint a pragmatika a nyelvi rendszer és a nyelvhasználat kontextusa közötti kapcsolatoknak a tanulmányozását jelenti (l. Levinson 1983: 9). E felfogás képviselői tehát a pragmatikát szorosan a grammatikához kötve határozzák meg. Azokra a nyelvi jelenségekre összpontosítanak, amelyek a nyelv és a kontextus közötti kapcsolat grammatikalizálódását, azaz a nyelvi struktúrába való beépülését mutatják. Ennélfogva kitüntetett figyelemmel fordulnak a deiktikus nyelvi kifejezések, az előfeltevések, a társalgási implikaturák, és a beszédaktusok problémái felé. A pragmatika **tágabb felfogása** szerint viszont a pragmatika a nyelvhasználat alapelveinek tanulmányozásaként határozható meg (l. Leech 1983: 4). Következésképpen e felfogás képviselői – elégtelennek tartva a szigorúan grammatikai kötöttségű magyarázatokat – szélesebb összefüggésrendszerben értelmezik a pragmatika kutatási területét. A nyelvi tevékenység azon feltételeit kutatják, amelyek meghatározzák a nyelvi megértést mind a megnyilatkozó, mind a befogadó oldaláról, de nem feltétlenül nyelvi, pontosabban grammatikai természetűek. Mindez viszont azzal a következménnyel jár, hogy a pragmatikán belül olyan kérdések is megfogalmazódnak, amelyek más nyelvészeti diszciplínák – például olyan határtudományok, mint a szocio- vagy pszicholingvisztika, valamint a nyelvészeti antropológia – felé közelítik a pragmatikát. Másképpen szólva: a tágabb felfogás képviselői a pragmatikát a grammatika és az említett nyelvészeti határtudományok között, velük érintkezve helyezik el és határozzák meg (ezzel összefüggésben tesznek például különbséget mikropragmatika és makropragmatika között).

Annak függvényében tehát, hogy milyen nyelvelméleti modell áll megközelítésének hátterében, a pragmatika helye többféleképpen is kijelölhető a tágan értett nyelvészetben belül. A kilencvenes években – a kognitív nyelvészet jelentette kihívásra válaszolva – alapvetően kétféle megközelítés rajzolódik ki (l. bővebben Mey 1998: 725–7). Az egyik a pragmatikát, a fonológiához, morfológiához, szintaxisához és szemantikához hasonlóan, a nyelvészeti diszciplínarendszer **alkotórészeként** veszi számításba. Az ide sorolható irányzatokról, amelyek szorosan kötődnek a generatív transzformációs grammatikai hagyományhoz, általánosságban elmondható, hogy az emberi elme moduláris felfogásán alapulnak. Ennek következményeképp a pragmatikát kooperatív, de független modulként kapcsolják az egyéb nyelvi modulokhoz (l. pl. Sperber–Wilson 1986/1995, Reboul–Moeschler 1998/2000). A másik – számunkra irányadó – megközelítés viszont **szemléletmódként** értelmezi a pragmatikát (l. Verschueren–Östman–Brommaert (eds.) 1995: 1–19, valamint Verschueren 1999), amely a maga sajátos nézőpontjából a nyelv alkotóelemeit is új megvilágításba helyezi. A pragmatikai szemlélet – Jan-Ola Östman (1988: 28) metaforájával élve – az „esernyő” szerepét kívánja betölteni a különböző nyelv egységeket vizsgáló nyelvészeti diszciplínák számára. A pragmatika nem kér részt e nyelvi egységek azonosításának és meghatározásának feladatából, hanem olyan szemléletmódot kínál, amely a nyelvi jelenségeket – így a nyelvi rendszer különböző összetevőit is – a nyelvi tevékenység feltételeiből kiindulva közelíti meg.

3. E pragmatikaelméleti keretben a nyelvi tevékenység az alábbi módokon nyer értelmezést: 1) olyan **társas kognitív tevékenység**ként, amely egymást feltételezve teszi lehetővé a világ megismerését, azaz nyelvi reprezentációk készítését, valamint a személyközi viszonyok megteremtését, fenntartását; 2) olyan **dinamikus jelentésképzés**ként, amely a kontextusba ágyazott megnyilatkozások létrehozásának és befogadásának folyamatához kötődik; 3) olyan **adaptáció**ként (hozzaigazításként, alkalmazásként), amely a kommunikációs igényektől, illetve körülményektől függ.

Mint arról korábban szó esett, a pragmatika helyét meg kell határozni az olyan nyelvészeti határtudományokkal szemben is, mint a szociolingvisztika, a pszicholingvisztika vagy a nyelvészeti antropológia. E tudományágak mindegyikének megvan a maga önálló, relációs jellegű tárgya. Kissé leegyszerűsítve: a **szociolingvisztika** annak a kapcsolatnak a feltárásával foglalkozik, amely a társadalmi viszonyok és a nyelvi rendszer, valamint használat között feltárhatók; a **pszicholingvisztika** a nyelv és az elme működése közötti kapcsolatokat, összefüggéseket vizsgálja; a **kulturális antropológia** pedig a nyelvek és a kultúrák közötti kapcsolatok feltárására, kutatására vállalkozik. A pragmatika viszont nem rendelkezik a fentiekhez hasonló, viszonylag jól körülhatárolható kutatási tárggyal: a nyelv és az emberi élet közötti kapcsolat, a nyelvi tevékenység a maga komplexitásában érdekes a számára.

A pragmatikai szemléletmód alkalmazása a nyelvi tevékenység szociokulturális és kognitív feltételeinek egységes keretben történő megközelítésével nemcsak azt teszi hangsúlyossá, hogy az emberek nyelvi tevékenysége társadalmi-kulturális és mentális tevékenység is egyben, hanem azt is, hogy a nyelvi tevékenység e kettős természete kölcsönösen feltételezi egymást (l. Verschueren 1999: 173–175, Tomasello 1999/2002, 103–116, vö. még Duranti 1997: 282–283). Másképpen fogalmazva: e szemléletmód elutasítja a társadalmi kommunikáció és a nyelvi megismerés szigorú és merev szembeállítását, elválasztását, és a nyelvet lényegében az emberek közötti kommunikáció céljaira kialakított gondolkodásként értelmezi (vö. Langacker 1987, 1991). Az egyfelől szociokulturális teljesítményként, másfelől az elme működési módjaként értelmezhető nyelv ugyanis voltaképpen nem más, mint emberi elmék közötti interakciók sorozata, illetve ennek eredménye. Tomasello (1999/2002) szerint a nyelvi szimbólumokat **interszubjektivitásuk** és ezzel összefüggő perspektivikus természetük különbözteti meg a perceptuális és szenzomotoros reprezentációktól. A nyelvi szimbólumok azért perspektivikus természetűek, mert „nem közvetlenül képezik le a világot, hanem arra szolgálnak inkább, hogy az emberek másokat arra ösztönözzenek, hogy egy perceptuális vagy konceptuális helyzetet egy bizonyos módon és ne másképpen értelmezzenek vagy figyeljenek meg” (Tomasello 1999/2002: 137). A nyelv mint társas kognitív tevékenység azonban nemcsak azt teszi lehetővé, hogy az emberek interszubjektív módon perspektivikus természetű világrepresentációkat hozzanak létre, hanem azt is, hogy személyközi (**interpersionális**) viszonyokat alakítsanak ki és tartsanak fenn (Halliday 1970, 1973, Habermas 1979, Brown–Yule 1983). A diskurzusok során az egyik vagy másik funkció tematizáltabbá, elsődlegesebbé válhat, akár a diskurzus egészét, akár egyes részeit tekintjük.

A jelentés, pontosabban a jelentésképzés problémája szintén kiemelt jelentőséggel bír a pragmatikai szemlélet számára. Ezzel összefüggésben nem kerülhető meg, hogy a pragmatikát elsősorban a **szemantikán** keresztül szokás a grammatikával kapcsolatba hozni. E két tudományág ugyanis egyaránt érdekelt a jelentés fogalmához kapcsolódó kérdések megválaszolásában. A hagyományos, széles körben elfogadott nézet szerint a szemantika a jelentés konvencionális oldalával foglalkozik, vagyis a jelentés azon összetevőivel, amelyek a beszédhelyzet (kontextus) ismerete nélkül előre jelezhetők, a jelentésnek az a része viszont, amelyhez a kontextus ismerete is szükséges, a pragmatika hatáskörébe tartozik (l. Kiefer 2000: 38–62, Szili 2004: 39–64). E megközelítést vélhetően árnyalja és pontosítja az a meghatározás, amely szerint a pragmatika nem a nyelvi formákhoz, elsősorban a szavakhoz és a mondatokhoz többé-kevésbé stabilan kapcsolódó, hanem a megnyilatkozás folyamatában dinamikusan létrejövő jelentést vizsgálja, amely a nyelv tevékenységet folytató emberek problémamegoldó tevékenységével összefüggésben értelmezhető (l. Verschueren 1999: 8–10).

A pragmatikai szemléletmód további jellemzője tehát, hogy arra a dinamikus jelentésképzésre összpontosít, amely a különböző kontextuális körülmények között megjelenő megnyilatkozások folyamatához kötődik. E pragmatikaértelmezés – hasonlóképpen a holista (funkcionális) kognitív nyelvészet szemantika-központú felfogásához (l. Langacker 1987, 1991) – a jelentésképzés és a világról való tudás szoros összefüggéséből indul ki. Ennélfogva nem húz éles határt a különböző nyelvi formák, szimbólumoknak a jelentésképzésben betöltött szerepére összpontosító szemantika, valamint az éppen aktuális kontextuális viszonyok közötti dinamikus jelentésképzés értelmezésében érdekelt pragmatika között. A pragmatika így nyújthat segítséget annak megértéséhez, hogy milyen szerepet kapnak a kontextuális tényezők a nyelvi jelentésképzés folyamatában (vö. Robinson 1997, Tolcsvai Nagy 2003). Ehhez kapcsolódva fontos azonban azt is hangsúlyozni, hogy egy konkrét megnyilatkozás kontextusa nem előre adott, a megnyilatkozástól függetlenül létező realitás. A kontextus sokkal inkább értelmezhető olyan viszonyrendszerként, amelyet megnyilatkozásról megnyilatkozásra kell felépíteni, vagyis a nyelvi tevékenység folyamatában kell létrehozni (l. Verschueren 1999: 75–114, Tátrai 2004, valamint vö. Mey 2001: 39–45, Kecskés 2003). A **kontextus létrehozásakor** olyan – az éppen aktuális szituációra, cselekvésre, témára vonatkozó – ismereteket kell mozgósítani, amelyek biztosítják a megnyilatkozás releváns értelmezését, mégpedig az éppen aktuális kommunikációs feltételeknek és igényeknek megfelelően.

A pragmatikai szemléletmód, amely a nyelv szociokulturális és kognitív feltételek által meghatározott funkcionálását és az ezzel együtt járó jelentésképzést kívánja megragadni, a nyelvi tevékenységet három, egymást kölcsönösen feltételező fogalom, a választás, az egyezkedés és az adaptáció segítségével jellemzi (l. Verschueren 1995, 1999, valamint vö. Mey 1998). Az egymással kommunikáló felek ugyanis rendelkeznek azzal a képességgel és lehetőséggel, hogy az általuk ismert különböző nyelvi lehetőségek közül (a nyelvi potenciálból) kiválasszák a leginkább megfelelőnek vélt megoldásokat. A nyelvi tevékenységet azonban emellett az is jellemzi, hogy a résztvevők rendelkeznek az egyezkedés képességével és lehetőséggel.

vel is: megfelelőnek vélt választásaiknak érvényt szerezhetnek, illetve megkérdőjelezhetik beszédpartnerük nem megfelelő választásait. Mindazonáltal annak megválaszolásához, hogy mi irányítja az emberek választásait és egyezkedéseit, azaz minek köszönhető a nyelvi kommunikáció sikere, illetőleg mi okozza a nehézségeit vagy a sikertelenségét, szükségünk van az adaptáció (alkalmazás, hozzáigazítás) fogalmára is. A nyelvi tevékenységhez ugyanis annak képessége és lehetősége is szükségképpen hozzátartozik, hogy az emberek megnyilatkozásaikkal az adott kommunikációs feltételek mellett – nagyjából-egészéből – kielégítsék a különböző kommunikációs igényeiket. A megnyilatkozóknak ugyanis olyan nyelvi szimbólumokat (például kategóriajelölő szavakat és mondatszintű szerkezeti megoldásokat) érdemes alkalmazásba vennie, amelyek leginkább megfelelnek a kommunikációs igényeknek, azaz saját és beszédpartnere szükségleteinek, elvárásainak és tudásának az éppen aktuális kommunikációs körülmények között.

4. Az eddig mondottakból az is következik, hogy a pragmatika nemcsak a grammatika részterületei és az említett határtudományok fölé tart „esernyőt”. Az is elmondható, hogy a pragmatikai szemlélet kiemelten van jelen a kommunikációközpontú nyelvészet reprezentatív ágaiban: döntő szerepet játszik a **retorika**, **stilisztika**, a **szövegtan**, a **diskurzuselemzés** és a **társalgáselemzés**, valamint a különféle **alkalmazott nyelvészeti stúdiumok**, így az idegennyelv-tanítás elméleti és módszertani háttérének kialakításában is. A nyelvészeti pragmatika – mint a nyelvi tevékenységet a maga komplexitásában átfogó szemléletmód – tehát központi és egyben közvetítő szerepet tölthet be a nyelv funkcionálásának megragadásában érdekelt nyelvészetben, illetve annak részdiszciplínái között, leginkább természetesen akkor, ha ezek a részdiszciplínák osztoznak azokban a nyelvelméleti háttérfeltevésekben, amelyek a szemléletmódként értett pragmatikát is jellemzik.

Irodalom

- Austin, John L. 1962/1990. *Tetten ért szavak*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bar-Hillel, Yehoshua 1971. Out of the pragmatic wastebasket. *Linguistic Inquiry* 2/3: 401–407.
- Brown, Gillian – George Yule 1983. *Discourse Analysis*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Duranti, Alessandro 1997. *Linguistic anthropology*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Grice, H. Paul 1957/1997. Jelentés. In: Pléh Csaba–Síklaki István–Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. 188–197. Osiris Kiadó, Budapest.
- Grice, H. Paul 1957/1997. A társalgás logikája. In: Pléh Csaba–Síklaki István–Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. 213–227. Osiris Kiadó, Budapest.
- Habermas, Jürgen 1979/1997. Mi az egyetemes pragmatika? In: Pléh Csaba–Síklaki István–Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. 228–259. Osiris Kiadó, Budapest.
- Halliday, Michael Alexander Kirkwood 1970. Language structure and language function. In: Lyons, John (ed.): *New horizons in linguistics*. 140–165. Penguin Books, Harmondsworth.

- Halliday, Michael Alexander Kirkwood 1973. *Explorations in the functions of language*. Arnold, London.
- Kecskés István 2003. Szavak és helyzetmondatok értelmezése egy dinamikus jelentésmodell segítségével. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XX. 79–105.
- Kiefer Ferenc 2000. *Jelentélmélet*. Corvina Kiadó, Budapest.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of cognitive grammar*. Vol. 1. Stanford University Press, Stanford.
- Langacker, Ronald W. 1991. *Foundations of cognitive grammar*. Vol. 2. Stanford University Press, Stanford.
- Leech, Geoffrey N. 1983. *Principles of Pragmatics*. Longman, London.
- Levinson, Stephen C. 1983. *Pragmatics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Mey, Jacob L. 1998. Pragmatics. In: Mey (ed.). *Concise Encyclopedia of Pragmatics*. 716–738. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia.
- Mey, Jacob L. 2001. *Pragmatics. An Introduction*. Second Edition. Blackwell, Oxford.
- Morris, Charles 1938. *Foundations of the theory of signs*. Foundations of the unity of science: Towards an international encyclopedia of unified science. I. 2. The Press of Chicago University, Chicago.
- Östman, Jan-Ola 1988. Adaptation, variability and effect. In: *Working Document* no. 3. International Pragmatics Association, Antwerp.
- Reboul, Anne–Jacques Moeschler 1998/2000. *A társalgás cselei*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Robinson, Edward A. 1997. The cognitive foundations of pragmatic principles: implications for theories of linguistic and cognitive representation. In: Nuyts, Jan–Eric Pederson (szerk.): *Language and conceptualization*. Cambridge University Press, Cambridge. 253–271.
- Sperber, Dan–Deirdre Wilson 1986/1995. *Relevance: communication and cognition*. Second edition. Blackwell, Cambridge MA & Oxford.
- Szili Katalin 2004. *Tetté vált szavak. A beszédaktusok elmélete és gyakorlata*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Tátrai Szilárd 2004. A kontextus fogalmáról. *Magyar Nyelvőr* 128: 479–494.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2003. Topikaktiválás és topikfolytonosság magyar nyelvű szövegekben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XX. 295–325.
- Tomasello, Michael 1999/2002. *Gondolkodás és kultúra*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Verschueren, Jef–Jan-Ola Östman–Jan Blommaert (eds.) 1995. *Handbook of Pragmatics*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia.
- Verschueren, Jef 1999. *Understanding Pragmatics*. Arnold, London, New York, Sydney, Auckland.
- Wittgenstein, Ludwig 1953/1992. *Filozófiai vizsgálódások*. Atlantisz, Budapest.
- Yule, George 1996. *Pragmatics*. Oxford University Press, Oxford.